

[Szilágyi Ákos: *A vak angyal. A Sátán alakja az ortodox ikonográfiában.* In *Alföld*, 2015. 12. szám, 55-74.1.]

Részlet a tanulmányból

Szilágyi Ákos

A vak angyal

„Vak ugyanis a gonoszság, és a sorsnál is erősebbnek hiszi magát, s le akarja azt győzni...Azon mesterkedett tehát, hogy megölje őt, s rossz döntései folytán harcba indult ellene a vak (tüphlosz) és gonosz (ponérosz) ördög készítésére...”¹

Órigenész

Matthias Grünewald: Isenheimi oltárkép
1512-1516 (részlet)

A bukott angyal, Lucifer vagy Sátán legmeghatározóbb tulajdonsága – vaksága (a *caecitas*). A bukott angyal – vak angyal. Alábukása a földre, kihullása a mennyei hierarchiából, méghozzá annak is a csúcsáról, az Isten Arcát legközelebből látó szeráfok karából – megvakulását jelenti. Engedetlensége, szembefordulása Istennel nem más, mint vakká válás Istenre.

¹ Órigenész: *Kelszosz ellen.* (I.60) Kairosz Kiadó, 2008. 83.1.

Istenlátásának elvesztése azonban egyszersmind létezése elvesztésével azonos, mivel az angyali lét teljeséggel a *látáson* – Isten látásán vagy másként: az Istenlátáson – áll és bukik. “*Nihil sunt angeli, nisi videndo te.*”² Semmik az angyalok, ha nem látnak Téged – mondja Szent Ágoston a 34. zsoltárt kommentáló szentbeszédében. Semmik, azaz nemlétezők, mert Isten – a Lét, az Igazság – Arcának (*proszópon*), a *teremtetlen fénynek* a látása egyszersmind *részesülés Istenben, részesülés a Létben*. Amikor a szabadnak teremtett angyal saját akaratából elfordul Istentől, hátat fordít az Arcnak, és kiszakad mintegy az Istenlátás angyali tükör-rendszeréből, akkor egyszersmind a Létből is kiszakad, elveszti *valóságos létezését*, látszat-létezésre kárhoztatja magát, *szellemi* egészéből a mulandó anyagi világ *részévé*, a Lét árnyékává, semmivé válik. Így lesz belőle az árnyékvilág, evilág fejedelme, a halál ura.

1

Amikor a bukott angyalt, a Gonoszt vagy a Sátánt – a keresztény ontológiát neoplatonikus alapokra helyező görög egyházatyák – vaknak (*τυφλός* – *tüphlosz*) nevezik, akkor ezen azt értik, hogy az ördög metafizikai síkon, az igazi realitás síkján nem létezik. A látszólagos realitás, az anyagi világ síkján persze nincs létezőbb nemlétező, nincs élesebb szemű vak, mint a Gonosz. A vak angyal csakugyan maga *a nemlétező létező*, a visszajára fordult vagy negatív lét, *aki bukását követően a minden anyagi és testi realitást romba döntő és megsemmisítő*

² *Patrologiae Cursus Completus. Seria Latina* (továbbiakban PL) Psalmus XXXIV Sermo 1 36,34 Col. 331

idő vesztőhelyének ura lesz – foglár, kínvallató pribék és ítéletvégrehajtó hóhér egyszemélyben, aki azonban nem testek, hanem elkárhozott lelkek kínszenvedésével táplálkozik, igaz, anélkül, hogy e lelkeket – a testekkel ellentétben – el tudná emészteni. Az “abszolút semmi sötét szívóhatása”, amelyről nagyszerű Bosch-monográfiájában Wilhelm Fraenger beszél Hieronymus Bosch triptichonjának, az *Ezeréves Birodalom*nak jobb belső szárnyán látható Pokol-látomást elemezve, a Pokol árnyékszéken trónoló karvalyfejű-embertestű Urának alakjában jelenik meg: ez a pokoli karvaly kimeredt szemmel, mohón tömi magába zsákmányát, az elkárhozottak lelkét, de örülni már nem tud táplálékának, mert amikor “felül épp elnyeli pokoli pecsenyéjét...alul szapora beléből mint valami kémiai retortából...két homonculus pottyán ki; ilyesmivel már magdeburgi Metchild látomásaiban is találkozunk, mikor ezt írja az ördögről: »A kapzsiakat felfalja, mert ő maga is mindig többet akar. *De ha lenyelte őket, mindjárt ki is adja hátul...«.*”³

³ Wilhelm Fraenger: *Hieronymus Bosch*. Corvina Kiadó, 1975. 55.l. – Kiemelés – Sz.Á.

Fraenger aztán ki is mondja e pokoli konyha közepén árnyékszék-trónusán “hasmenéses vacogásban gubbasztó” rémalak – a Sátán – igazi nevét: “Így hangzik: EGO. Három betű, se több, se kevesebb. De ebben a csupa nagybetűvel írott személyes névmásban minden világpusztító tulajdonság benne rejlik.”⁴

Az angyal bukása az Égből, csakugy mint a bukott angyal által elcsábított ember bukása a Paradicsomból, éppen az EGO megképződésével, közelebről: az önhittséggel, dölyffel, göggel (*superbus*) mint ősbűnnel veszi kezdetét. Angyal és ember lázadása egyaránt abban áll, hogy *különbözni* akar: *különb* akar lenni a többi teremtménynél, *több* vagy *más* akar lenni, mint akinek teremtett, fölébe akar kerülni a többi angyalnak és Teremtőjének. Ezzel az önhitt, kihívó, vetélkedő mozdulatával azonban csak azt éri el, hogy kiszakítja magát a mennyei és paradicsomi Egész-Lét teljességéből, az Istenben való időtlen együttlétből, a Fényből, elveszti azonosságát az Egésszel. Bukott egészé – részé válik. A minden európai nyelven közszájon forgó mondás, miszerint az ördög a részletben (részletekben) lakozik, azt a mély, de elhomályosult ontológiai igazságot rejti magában, hogy a Rossznak (a nemlétezőnek) csak a rész lehet a birtoka, csak a rész (e világ) fölött van hatalma, a Léttel azonos Egész – a Rossz számára kikezdhethetetlenül és leronthatlanul – a Jóé.

Ám a teremtményi lét angyali és emberi fokozatai közötti különbség miatt egészen más következményei vannak az angyal

⁴ I.m. 58.l. Lásd ehhez e sorok írójának *Egónia* című esszéjét In: *A vágy titoktalan tárgya*. Liget, 1992. 303-337.l. Lásd a könyv pdf-változatát: http://www.szilagyiakos.hu/dokumentumok/Avagytitoktalan_SzilagyiA_Liget.pdf

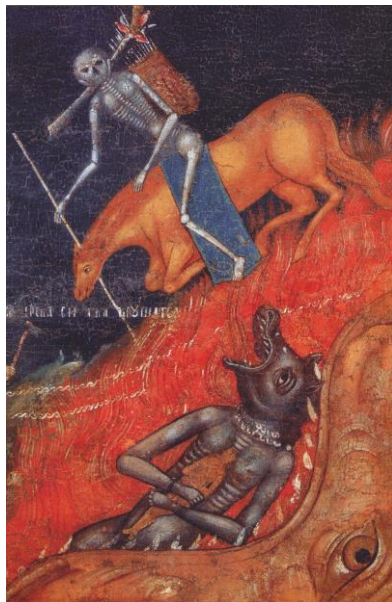
és az ember bukásának. Az ember – a Gonosz csábításának engedve – az eredeti vagy eredendő bűn elkövetésével *nem a létezést veszti el, hanem csak az oszottság nélküli (a paradicsomi) létállapotot, az Egész-létet*, de minden részlegessége, látásának, megismerésének minden töredékessége ellenére, potencialitásként megmarad benne az egésszé válás lehetősége, nem veszti el istenképiségét⁵, ilyenformán nem is válik vakká Istenre, látása csak elhomályosul. A hit révén ezt a látást visszaszerezheti, ami a bukott angyal esetében kizárt. Az ember létezése tökéletesből töredékessé válik⁶, ő maga oszthatlanból osztott, halhatatlanból halandó lényé, de nem szűnik meg Isten számára, nem válik semmivé, ezért az ő bűnbeesése nem is visszafordíthatatlan, mint a bukott angyalé, máskülönben hisz miről is szólna az üdvtörténet, az isteni oikonomía.

Ezért nem terjedhet ki a Megváltás a Sátánra. Bűnétől és

⁵ „A Biblia – írja Pavel Florenszkij – különbséget tesz *Isten képe* és az *Istenhez való hasonlatosság* között (1Móz 1,26). Az egyházi hagyomány rég föltárta, hogy az *előbbi* alatt egyfajta aktualitást, hatóerőt kell értenünk, *Isten ontológiai adományát, minden egyes ember szellemi alapját*, míg az *utóbbi* alatt a *potencialitást*, a szellemi tökéletessé válás *képességét, azt az erőt, amellyel az egész empirikus személyiséget, minden összetevőjében, Isten képére alakíthatjuk*; arra a lehetőségre utal tehát, hogy *Isten képe, bensőnkben őrzött örökrészünk* testet ölthet életünkben, személyiségünkben, s ily módon arcunkban megjeleníthetjük azt.” (Pavel Florenszkij: Az ikonosztáúz. Typogtex, 2005.32.1. – Kiemelés – Sz.Á.)

⁶ Pál apostol Korintusiaknak írott első levele az ember bűnbeesés utáni – e világi – és feltámadás utáni – eljövendő – létezésének módját a *töredékesség* és a *tökéletesség* szembeállításával világítja meg, még a prófétálást is töredékesnek nevezve: *ex parte enim cognoscimus, ex parte enim prophetamus*. “Most megismerésünk csak töredékes, és töredékes a prófétálásunk is. *Ha azonban elérkezik a tökéletes, ami töredékes, az véget ér.*” (1 Kor 13 9-10 – Kiemelés – Sz.Á.) És a talán leggyakrabban idézett sorok: “Ma még csak tükör által, homályosan látunk, akkor majd színről színre. Most még csak töredékes a tudásom, akkor majd úgy ismerem mindent, ahogy most engem ismernek.” A Vulgata latinján: *Videmus nunc per speculum in aenigmate; tunc autem facie ad faciem. Nunc cognosco ex parte; tunc autem cognoscam sicut et cognito est.* (1Kor 13,12)

bűne következményétől – a haláltól – csak az ember váltható meg, a Halál vagy a Halál Ura nem. Az Utolsó Ítéletkor, az eredeti állapot helyreállításakor – “mindenek visszatérésekor” – a Sátán, az alvilággal és a halállal együtt vagy a “kénköves tüzes tóban” (Jel, 20,10) – *a semmi örökkévalóságában* – végzi, amelyet a Jelenések Könyve “második halálnak” nevez (Jel, 20, 14) vagy őt magát is a mindent újjáteremtő, minden könnyet, halált, gyászt, gondot eltörlő, könyörülő isteni kegyelem rántja vissza a nemlétből, ebből a fekete lyukból a létezésbe.⁷

Plodi sztradanijj Hrisztovih [Krisztus szenvedéseinek gyümölcsei] ikon részlete, 18.század második fele, Észak-Oroszország

⁷ Lásd a Sátán végső sorsáról a korakeresztény kor óta folyó éles teológiai vitákat kiváltó és olykor egyházi kiátkozást, eretnekké nyilvánítást is maga után vonó *apokasztaszisz* modern katolikus értelmezésével próbálkozó Hans Urs von Balthasar kis könyvét: *Mit szabad remélnünk? Rövid értekezés a pokolról. Apokasztaszisz*. Sík Sándor Kiasdó, 2006. Ha Jézus legfőbb neve *Salvator omnium saeculorum*, »minden világkor Megváltója«, aki *összekapcsol* minden embert, *egybegyűjti* és *kiengeszteli* az egész mindenséget, akkor „egyaránt Megváltó »a mennyei, a földdel és az *infernnummal*« kapcsolatban, »mivel átfogok és megtartok magamban minden egyes teremtenyt. És amikor dicsérettel és hálával fordulok az Atyához, a legillőbb módon kipótlódik általam és bennem az összes teremtmény fogyatékosága.«” – idézi Urs von Balthasar a 13. századi Hackeborni Mechtild revelációját. (I.m. 73.1.)

A Megtestesülésre, vagyis a *manifesztációra* – az Ószövetség magát Létként proklamáló Istenének Jézus Krisztus személyében láthatóvá válására – épülő kereszténységben, *e hellenizált judaizmusban*⁸ Isten, a Lét olyan fokig a látáshoz van kötve, hogy a szerzetes Kallisztész Katafugiotész még az Isten névben – *Theosz* – is a „látni” (*theorein*) igét vélte felfedezni. Istent magát mindmáig gyakran ábrázolják *mindent látó szemnek* a templomokban. A kerubok – a szeráfok és a trónusok mellett Istent legközelebről látó angyali rend képviselői – Izajás látomásában így jelennek meg: *”Egész testük, hátuk, kezük és szárnyuk, valamint a kerekék⁹ körös-körül tele voltak szemekkel.”* (Iz, 10,12).

Andrei Pleșu egyik angyaltani előadásában – az egyetlen

⁸ Természetesen a hellenizált judaizmus még nem kereszténység. Alexandriai Philon vallásossága köszönőviszonyban sem volt (nem is lehetett) a korabeli kumráni közösség vagy a későbbi nazarénusok judaizmusával, viszont a II-III-IV. századi keresztény teológia, az evangéliumok (különösen János evangéliuma) nyelve elképzelhetetlen a judaizmus és a görög vallási és filozófiai kultúra mélyreható érintkezése és kölcsönhatása nélkül. A kezdetet Alexandria, ez a nagyságát és szellemi pezsgését tekintve Rómával vetekedő ókori nagyváros jelentette, ahol becslések szerint a korabeli teljes zsidó népesség (4-4,5 millió fő) negyedrésze (nagyjából egy millió) görög ajkú, de vallási identitását megőrző zsidó élt. Az ő vallási igényeiket elégítette ki a számukra héberül már nem érthető Ószövetség könyveinek (előbb a Tórának, majd az összes ószövetségi könyvnek) görögre fordítása. Hogy mit jelentett a judaizmus hellenizálása, azt legszemléletesebben alighanem a görögül író Alexandriai Philón szövegei mutatják. Lásd például: Alexandriai Philón: *Mózes élete*. Atlantisz, 1994.

⁹ Már mint a Pszeudo-Dionüsziosz mennyei hierarchiájában az első harmadik rendjeként tárgyalt eleven *trónusok* szárnyas kerekéi, melyeket ikonon is így, szárnyasan, szemekkel beborítva jelenítenek meg, leggyakrabban a megdicsőült Megváltó trónusának lábainál, a mennyekben az úgynevezett *Pantokrátor*-ikontípus Ezékiel látomására visszamenő változatain: *Szpasz v szilah*, *Szpasz na presztole* (nyugati megfelelője *Majestas Domini*). V.ö. Raffaello *Ezékiel látomása* című festményével.

szemmé, “csupaszemmé” vagy “félszeművé”¹⁰ váló “földi angyal” – a szerzetes példája kapcsán Raffael Pettazzoni valláskutató egyik tanulmányára utal, amelyben a “szent többszeműség egyetemességét az éjszakai, csillagokkal borított ég analogonjaként” tárgyalja¹¹. A “harmadik szem” a “szív szeme” (*oculus cordis*) a “belső ember” szeme, a hit szeme a belső látás “természetfeletti szerve”. Ha ezt a “harmadik szemet” – a szív szemét – az aszketikus gyakorlat, a szüntelen imádkozás és a világtól elvonult meditáció *felnyitja* és állandóan nyitva is tartja, akkor – a keleti atyák szerint – lehetővé válik *Isten látása*, azaz megismerése (az istenismeret és az istenlátás a teológiában azonos fogalmak), ezáltal pedig lehetővé válik az Istenben való *részesülés* és a vele való *egyesülés*. A szerzetes osztozni akar az angyalok istenlátásában, mely látástól az “eredeti bűn” fosztotta meg az embert. „Imádkozz, hogy *szemet nyerj egész viselkedésedben*”¹² – foglalja össze Antiokhiai Izsák a

¹⁰ Andrei Pleșu gyorsleltárja szerint: „Az egyetlen szemről, a »szellemi szem«-ről, a »szív szemé«-ről, a »belső szem«-ről vallomásokat találhatunk Platónnál (*Az állam*, 533d), Plóinosznál és Szent Ágostonnál (*Enarrationes in Psalmos*, 44.), Lépcsős Szent Jánosnál, Nazianzi Gergelynél és Nicolaus Cusanusnál (*Idiota de sapientia*, II., 29,19), a keresztény (vö. többek között Szent Pál, Ef 1,18), a mohamedán, a hindu vagy a buddhista kultúrkörben. Olyan szövegeket szokás idézni, amelyekben a szerzetest, aki hozzászokott, hogy belső érzékelésének szervét kifinomítsa és az *egyetlen* szemévé vált belső szemmel lásson, »félszemű«-nek nevezik, mivel nincs is már több szeme, *csupán* az az egy, a lelki látásé: *monachus quasi monoculus*. A rejtett szem, amellyel a szerzetes látja, akárcsak az angyalok Isten arcát, az isteni »érzékenység« visszfényeként kialakult »hiperérzékenység« egyik formája.” (Andrei Pleșu: *Angyalok*. Koinónia, Kolozsvár, 2006. 142.1.)

¹¹Raffaele Pettazzoni: *Le corps parsemé d'yeux*. In: *Zamolxis*. (Mircea Eliade vezette vallástudományi folyóirat) 1938. I. 3-12.1. Andrei Pleșu: *Angyalok*. I.m. 139.1. Lásd még: Andrei Pleșu: *Az angyalok – Építőkövek a közelség elméletéhez*. In: Andrei Pleșu: *A madarak nyelve*. Jelenkor, Pécs, 2000. 149-166.1.

¹² Antiokhiai Izsák: *Filocalia*. X. 347.1. Idézi Andrei Pleșu: *Angyalok*. i.m. 139.1. – Kiemelés – Sz.Á.

Filocaliában az “izangeliá”-ra – az angyallal azonossá válásra – törekvő keleti szerzetesség alapbeállítottságát, mely azt a követelményt is magában foglalja, hogy ezt a “harmadik szemet” pillanatra sem szabad behunyni, szem elől veszítve az igazi, a mennyei realitást: „Amely lélek örködni igyekszik (...), annak kerubszeme van, hogy azt örökké az ég látványára függessze, és azt fürkéssze.”¹³

Pravednaja zsizny monahov. [Szerzetesek igaz élete].
19. század első fele (részlet)

De mit láthat az angyallal egyenlővé vált szerzetes ezzel a “harmadik szemével”? Mit látnak maguk az angyalok? Mit kell azon érteni, hogy *látják* Istent és hogy Isten látásán kívül nem is léteznek? Az Istenlátás, *azaz* Isten megismerése és ezáltal a részesülés Istenben és az egyesülés Istennel¹⁴ (hiszen nem valamilyen spekulatív fogalmi megismerésről van itt szó!) nem

¹³ U.o. – Kiemelés – Sz.Á.

¹⁴ Ilyen értelemben tekinti az ortodox kereszténység misztikus teológiáját *bogovigyenyijének* – istenlátásnak – a múlt század nagy ortodox teológusa, Vlagyimir Losszkij. Lásd: V. Lossky: *Vision de Dieu*. Neuchâtel, 1962.; Uő: *Theologie negative et connaissance de Dieu chez Maître Eckhart*. Párizs, J. Vrin, 1960.; Losszkij V.Ny.: *Bogovigyenyije*. Moszkva, Izd. ASZT, 2003.

érinti Isten lényegét (*uszia*), természetét (*phüszisz*). A Sinai hegyén épült szerzeteskolostor vezetője, Sinai Anasztáz, akit „új Mózesnek” is neveztek, a VII. században a monofiziták ellen írt ‘*Οδηγός* (Kalauz) című polemikus traktátusában azzal vádolja ellenfeleit, hogy nem választják külön az isteni természetet, a *φύσις*-t és az isteni arculatot (Isten Arcát), a *πρόσωπον*-t, holott éppen ezen a szétválasztáson alapul az angyali karok istenlátása, akik szintén nem *természete szerint* látják a Mennyei Atyát, hanem *Arca (πρόσωπον) szerint*, mint azt az Evangélium is tanúsítja: “angyalaik [mármint a „kicsinyeknek”, a gyerekeknek az angyalai – Sz.Á.] az égben szüntelenül látják mennyei Atyám arcát.” (Mt 18,10) Azt, hogy természete avagy lényege szerint az Atya láthatatlan, vagyis megismerhetetlen, olyan alapdogma volt a keresztény egyházban, hogy a sinai szerzetes ennek bizonyításával egyáltalán nem is foglalkozik. Pál apostol szavaira hivatkozik, aki a Korinthusiakhoz írott első levelében beszél az eljövendő színről-színre (arcról-arcra) látásról és természetesen nem a *φύσις προς φύσις*, hanem *πρόσωπον προς προσωπον* (facie ad faciem) kifejezést használja (Kor 1 13,12). Hogy is láthatná a teremtett – emberi vagy angyali – természet Isten természetét? Az ortodox keresztény teológia és a szerzetesi lelki tapasztalat szerint láthatja azonban Istent “arcról-arcra”, színről-színre az ember is, föltéve, hogy *képesé válik* erre a felfokozott lelki-szellemi látásra, hogy a testnélküli (aszómatoi) angyalokhoz hasonlóvá, teljesen *arccá és szemmé* válik.¹⁵ “Haldokolva így

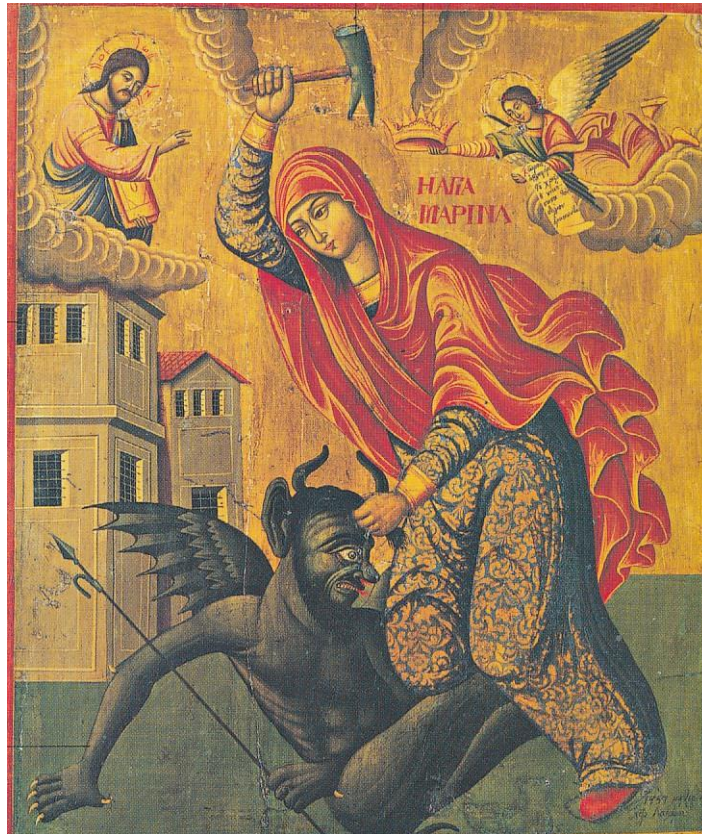
¹⁵ Lásd Lossky V.: *Vision de Dieu* (Neuchatel, 1962.) című könyvének *Saint Jean Damascene et la spiritualite byzantine* című VIII. fejezetét (i.m. 113-125.l. Oroszul ugyanez a fejezet „*Vigyenyije Boga*” v *vizantijiszkom bogoszlovii* címmel jelent meg *Bogovigyenyije* című könyvében (i.m. 423-452.l.) Az Istenlátásról mint fénylátásról lásd bővebben: Szilágyi Ákos:

szólt Bészarion abba: »A szerzetesnek csupa szemnek kell lennie, mint a keruboknak és szeráfoknak.»¹⁶ Ez a szemmé válás, ami szüntelen ébrenléttel, virrasztással párosul (az *akoimétoszok*, vagyis a nem-alvók, a szemüket soha-le-nem-hunyók Bizáncban külön szerzetesi rendet, “angyalrendet” alkottak) természetesen sohasem a testi, hanem a lelki szemekre, a szív szemeire vonatkozik. A lelki szemek megnyílásának éppen az ördög érzéki csábításainak leginkább kitett *testi szemek bezárása, a fizikai látástól való elzárkózás* – a “szem böjtje” – a feltétele. Az atyák mondásai (az apoftégmák) gyűjteményében külön történet illusztrálja, mit is jelent a testi szemek “bezárása”, vagyis a teljes elfordulás az érzéki-anyagi világtól: „Egyszer, mikor Sziluanosz abba a Sinai hegyén tartózkodott, tanítványa, Zakariás elment egy szolgálatot elvégezni, s azt mondta az öregnek:» Meríts vizet, és öntözd meg a kertet!« Ő kiment, betakarta arcát a kukulionnal, és csak nyomait látta. Meglátogatta őt ugyanabban az órában egy testvér, s amikor messziről megpillantotta, észrevette, hogy mit tett. Mikor bement hozzá a testvér, azt mondta: »Mondd meg nekem, abba, miért takartad le a kukulionnal az arcodat, s így öntözted a kertet?« *Azt mondta neki az öreg: „Azért, gyermekem, hogy ne lássák szemeim a fákat, s nehogy értelmem munkájától feljünk forduljon.”*¹⁷

Lumen Gloriam. A dicsőség fénye a Színeváltozás Egyházában. In: Tanítvány, 2015. tavasz

¹⁶ *A szent öregek könyve. A szerzetesatyák mondásainak ábécésorrendes gyűjteménye.* (166.mondás.) Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2001. 86.l.

¹⁷ I.m. 332.l. (859. mondás) – Kiemelés – Sz.Á.

Szent Mariana. Lazarosz mester műhelye. 1857.
Athén, Bizánci Múzeum